

UDK:930

Ermat TILAYEV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti dekani, t.f.n
E-mail: ermattilayev@gmail.com

Buxoro davlat universiteti, t.f.d, professor Sh.Vohidov taqrizi asosida

IRANIAN AND CENTRAL ASIAN WRITTEN SOURCES ON THE MILITARY CAMPAIGNS OF THE AFSHARIS ON THE TERRITORY OF THE BUKHARA KHANATE IN 1738-1740

Annotation

This article analyzes the valuable information contained in the main written sources and historical treatises of Iran and Central Asia about the military campaigns of the Afsharids in the mid- XVIII th century in order to subjugate the Bukhara and Khiva khanates, as well as the unsuccessful campaign of Nadirshah's son Rezakulikhan in Karshi.

Key words: District, khanate, ambassador, madrasah, military campaign, army, soldier, written source, historical source.

ИРАНСКИЕ И СРЕДНЕАЗИАТСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ О ВОЕННЫХ ПОХОДАХ АФШАРИЕВ НА ТЕРРИТОРИЮ БУХАРСКОГО ХАНСТВА В 1738-1740 ГГ

Аннотация

В данной статье анализируются ценные сведения, содержащиеся в основных письменных источниках и исторических трактатах Ирана и Средней Азии, о военных походах афшаридов в середине XVIII века с целью подчинить себе Бухарское и Хивинское ханства, а также неудачный поход сына Надиршаха Резакулихана в Карши.

Ключевые слова: Округ, ханство, посол, медресе, военный поход, армия, солдат, письменный источник, исторический источник.

1738-1740 YILLARDA AFSHORIYLARNING BUXORO XONLIGI HUDUDIGA QILGAN HARBIY YURISHLARI HAQIDAGI ERON VA O'RTA OSIYO YOZMA MANBALARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada XVIII-asr o'rtalarida afshoriylarning Buxoro va Xiva xonligini o'ziga bo'ysundirish maqsadida olib borga harbiy yurishlari, Nodirshohning o'g'li Rizoqulining Qarshiga bo'lgan muvafaqiyatsiz yurishi haqidagi Eron va O'rta Osiyoning asosiy yozma manbalari va tarixiy traktatlarida keltirilgan qimmatli ma'lumotlar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Tuman, xonlik, elchi, madrasa, harbiy yurish, qo'shin, sarboz, yozma manba, tarixiy manba.

Kirish. XVIII-asr o'rtalarida afshoriylar sardori Nodirshoh Buxoro va Xivani o'ziga bo'ysundira boshlaydi. Muhammad Qozim Marviy guvohlik berishicha, afshoriylar hukmdori Nodirshoh Rizoquli Mirzo bilan Abulfayzxon o'rtasidagi harbiy to'qnashuvdan qattiq xavotirda edi. U buxoroliklar harbiy qudratda ustunlikka ega va qizilboshlarga qattiq zarba bera oladi, deb hisoblardi. Nodirshoh to'ng'ich o'g'li Rizoquli Mirzodan ayrilib qolishdan qo'rqardi. Shuning uchun Ahmadxon Marvi vositachiligida Rizoquliyga maktub yo'llab, uni darhol Balxga qaytishga undaydi. Eron tarixchisi Nikzod Keloraziy Mir Nuroddinning ma'lumot berishicha, shunday sharoitda Nodirshoh Tahmasphon Jaloirga quyidagi mazmundagi alohida maktub yo'llaydi: "Mening buyrug'imga ko'ra, Balx ishg'ol qilingandan keyin Rizoquli Mirzo bilan birga o'sha yerda qolishing kerak edi. Menga quloq solmay, o'zingdan ancha kichik bo'lgan o'g'limni adashtirib (shu joyida yo'ldan urib desa ham bo'ladi jumla shu ma'noda kelgan), Movarounnahrni zabt etish bilan mashg'ul bo'lding. Bu bilan sen mening askarlarimning ham, o'g'limning ham hayotini xavf ostiga qo'yayapsan" [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bu maktublar Nodirshoh Qandahorni qo'lga kiritgach, Hindistonga yurish niyatida bo'lgan bir paytda yuborilgan. U, agar Rizoquli Mirzo va Tahmasp Jaloir Movarounnaronda mag'lubiyatga uchasalar, u holda Hindistonni zabt etish orzusini ro'yobga chiqara olmaydi, deya taxmin qildi. Muhammad Kosim Marviyning "Nomi-yi Alamara-yi Nodiriy" traktatida

Tahmasp jaloirmi Nodirshoh ogohlantirgani qo'yidagicha qayd etilgan: Balxga qaytmasa, boshi kesiladi. Nodirshohning Qarshidan Balxga qo'shinlarni qaytarish haqidagi buyrug'i xususida manbalarda turli fikrlar bildirilgan [2]. Shunday qilib, Mirzo Mehdixon Astarobodiy "Jahonkushoi Nodiriy" asarida qizilbosh qo'shinlarining chaqirib olinishiga mashhur lashkarboshilar – Boboxon Choshlu va Azizqulibek Dadxohning o'limi sabab bo'lgan, deb hisoblaydi [3]. Mirzo Shamsi Buxoroiy esa qo'shinlarni olib chiqish sababini Nodirshohning ikki jabhada urush olib bora olmasligida deb biladi. Nodirshoh Abulfayzxonga xabar yuborib, uni qudratli va mustaqil davlat hukmdori deb hisoblaydi. G'arb tarixchilari Lokhart Lourens va Melkam Ser Jon ham shunday fikrda.

Nodirshoh Abulfayzxon Ashtarxoniy bilan ziddiyatga kirishishni istamaganligining sababi, Nodirshohning Hirot va Qandahorga yurishlari paytida Buxoro xoni betaraflikka amal qilganligi, ya'ni afshoriylar ishiga aralashmagan va raqiblarini qo'llab-quvvatlamaganligidadir. Muhammad Kozim Marviy qayd etganidek, Rizoquli va Tahmasp jaloir Qarshining ikkinchi qamalining boshida Nodirshohdan xat olib, Balxga qaytishga majbur bo'ladilar. Manbalarda aytilishicha, Rizoqulining Qarshi tomon yurishi otasidan bexabar amalga oshirilgan. Lekin Muhammad Kosim Marviy buning aksini yozadi. U bu borada Tahmasp Jaloirning bayonotlarini keltirdi. Nodirshohning so'zlariga Tahmasp shunday javob beradi: "Um-ul-bilod (shaharlar onasi) Balxni qo'lga kiritib, Amudaryoning narigi tomoniga o'tib, Qo'ng'iro't, Qarshi va Shelduk yerlarini qo'lga kiritishimizni buyurgan edingiz, biz

sizning buyrug'ingizga binoan harakat qildik. Agar bizni qaytarib chaqirmaganingizda edi, biz butun Movarounnahrni zabt etgan bo'lardik" [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Rizoquli Balxga qaytgach, Qunduz hukmdori Yusufxonning qizilboshlarga bo'ysunishdan bosh tortganidan xabar topdi. U hatto Balxning sobiq hukmdori Saidxonga boshpana bergan. Shuning uchun Rizoquli Qunduzga yurish qildi. Yusufxon Qunduzni tark etishga majbur bo'ldi. U va uning sheriklari Badaxshondan boshpana oldi. Rizoquli qo'shinlari ta'qibga tushib, Ko'lobga (Badaxshondan ikki-uch kunlik masofada joylashgan hudud) yetib olgach, Nodirshohdan ikkinchi maktub oladilar va u yerda shoh keyingi yurishni to'xtatib, Balxga qaytishni talab qiladi. Nodirshohning o'zi uzoq vaqtdan buyon O'rta Osiyo xonliklarini, birinchi navbatda, Buxoro va Xivani bosib olish rejasini ishlab chiqqan edi. Ammo 1736-1739 yillardagi sharoit buni amalga oshirishga imkon bermadi. U Mavvararonga harbiy yurishlar uchun ko'prik (trampolin) sifatida Marvni tanladi, chunki O'rta Osiyo xonliklari sarhadlariga yo'l o'sha yerdan boshlanar edi. Maqsadga erishishda - Nodirshoh qo'shinlarining Buxoro va Xiva tomon yurishida Marv asosiy kalit vazifasini bajarar edi. Aynan shu sababli, afshoriylar tomonidan zabt etilgan dastlabki hududlardan biri shu voha edi.

Muhammad Kozim Marviyning yozishicha, Nodirshoh Bobo Alibek Afshorning o'g'li Qalbalixonni Marvga hukmdor qilib tayinlagan va Shohqulibek eshik og'aboshi unvoniga sazovor bo'lgan. Nodirshoh Xurosonning turli mintaqalaridan 3000 dexqon xonadonini Marv viloyatiga ko'chirishga buyruq berdi. Ularga oziq-ovqat uchun yer ajratildi va vayron bo'lgan bog'larni tiklash va aholi punktlarini rivojlantirish buyurildi. Bundan tashqari, u turli mintaqalarda yashovchi barcha marvliklarga ortga qaytishni buyurdi. Ozarbayjonda xizmat qilayotgan marvlik harbiylar ham o'z vatanlariga kelishlariga to'g'ri keldi.

Nodirshoh puxta tayyorgarlikdan so'ng Buxoro tomon yo'l oldi. Nodirshohning O'rta Osiyoga yurishining sabablarini Lokhart Lourens ochib beradi: birinchidan, O'rta Osiyoda siyosiy birlikning yo'qligi, ikkinchidan, Nodirshohning mahalliy xonliklar ustidan o'z hokimiyatini kengaytirishga intilishi, uchinchidan, Xurosonning shimoliy chegaralarida xavfsizlikni ta'minlash, o'zbek va turkman qabilalarining doimiy hujumiga uchragan, to'rtinchidan, ayniqsa Xivada rus ta'sirining kuchayishiga yo'l qo'ymaslik [5]. Muhammad Kozim Marviyning yozishicha, Nodirshoh hujum boshlanishidan oldin Marv hukmdori Qalbalixon o'z qo'shinini qo'shin, oziq-ovqat va qurol-yarog'lar bilan ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rishni, shuningdek, Movarounnahrqa qarshi yurish chog'ida artilleriya snaryadlari ishlab chiqarishni so'radi.

Nodirshohning Movarounnahrni yoki Turon yurishi 1740 yilda Hindiston, Sind va Balujistonni bosib olgandan keyin amalga oshirildi. Nodirshoh Hirotda bo'lganida, Marv yaqinidagi Bandi Sultondan Murg'ob daryosi qirg'oqlarini qo'riqlashni o'z ixtiyorida besh yuzga yaqin odam bo'lgan ikki marvlik harbiy boshliqqa topshirdi. Nodirshohning topshirig'iga ko'ra, uning qo'shinlari kelguniga qadar ular Qurmach daryosidan to'siqsiz o'tishni ta'minlash uchun shu yerda qolishlari kerak edi. Movarounnahr yurishini amalga oshirish uchun Nodirshoh dastlab Balxga joylashdi, ya'ni, bu shahar ko'prik (trampolin) sifatida tanlangan. Nodirshoh qo'shinlarining soni haqida yozma manbalarda turli ma'lumotlar keltirilgan. Ular ellik mingdan bir yuz ellik ming kishigacha raqamlar beradi. "Nomi-yi Alamara-yi Nodiriy" xabarida "Eron qo'shinlarining boshi Chorjuda, oxiri esa Balxda bo'lgan" deb yozadi [6].

Eronlik tarixchi Nikzoda Kelorazi Mira Nuroddin Nodirshoh Movarounnahr bosqinidan oldin Termiz va Kelif chorrahalarida ponton ko'priklar qurishga va Balxga

bo'ysungan tumanlarga qo'shinlarni safarbar qilishga buyruq bergani haqida ma'lumot beradi [7]. Shunday qilib, hind duradgorlari tomonidan yaratilgan 1100 ta kema (kichik kemalar) Jeyhun (Amudaryo) suvlariga tushirildi. Kemalarning har biri ming manga qadar og'irlikni ko'tarishi mumkin edi. Bu kemalar artilleriya qismlari, bug'doy va daryoning narigi tomoniga o'tish uchun materiallar bilan to'ldirilgan edi. Qizilbosh qo'shinlari 1740-yil 10-avgustda Kelif o'tish joyiga yetib kelishdi. Bu hududga kemalar ham yetib keldi. 1740-yil 20-avgustda Nodirshoh qo'shini Nodirshohning bosh qarorgohi sifatida tanlangan Kerki hududiga joylashdi. Muhammad Vafoyi Karminaning yozishicha, 1740-yil sentabr oyi boshida Nodirshoh Buxoroni, keyin esa Xorazmni zabt etish niyatida Chordjou orqali Amudaryoning boshqa (chap) sohiliga o'tadi [8].

Bu vaqtda Abulfayzxon rohatga berilib, hokimiyat tizginini Hakimxon otaliq mang'itga qo'ydi. "Tarixi Rahimxoniy" kitobida qayd etilganidek, Hakimxon xonning xatti-harakatidan norozi bo'lib, u bilan azaldan adovatda bo'lib, Abulfayzdan qo'rqardi. Nodirshohning yurishi u tomonidan najot sifatida qabul qilindi. Hakimxon Nodirshohga maktub yozar ekan, kamtarlik va itoatkorlik bildirdi. U Nodirshohning Buxoroga bostirib kirishini "omadli" deb hisobladi. Mirzo Abdal Azim Samiy ta'kidlaganidek, Hakimxon otaliq o'g'li Rahimbiy Nodirshoh huzuriga nazr (qimmatbaho sovg'alar) bilan yuborib, Buxoroga taklif qiladi. Shu munosabat bilan Muhammad Vafoyi Karminaning "Tuhfat-al-xoni"da Muhammad Rahimbiy Nodirshoh huzuriga Qarshi va Hisor hukmdorlari va boshqa amaldorlar bilan birga kelgani va ularni sharaf bilan kutib olgani aytiladi. Buxoroliklar delegatsiyasi tarkibida Rahimbiyaning onasi ham bor edi, u unga shohga xizmat qilishni tavsiya qildi. Rahimbiy samimiy kutib olishdi va shoh qarorgohiga jo'na ketishdi.

Tahlil va natijalar. Nodirshoh Amudaryoning chap qirg'og'iga o'tganda Abulfayzxon Qarshida edi. U dahshatga tushib, shohni sharafli mehmon sifatida qabul qilish niyatida Hakimxon otaliqning o'zini Nodirshoh qarorgohiga yuboradi. Hakimxon bu majlisga oliy martabali zotlar, Juybar shayxlari vakillari hamrohligida boy sovg'alar bilan yetib keldi. Ularni Nodirshoh munosib kutib oldi. Bu voqeani tahlil qilib, o'zbek tarixchisi M.A. Abduraimov bu uchrashuv Hakimxonning siyosiy mavqei mustahkamlashda ijobiy rol o'ynadi, degan xulosaga keldi. Eronlik tadqiqotchi Rizoifaryam Maryam Ismoil shu munosabat bilan aytadiki, Hakimxon otaliq shoh bilan uchrashar ekan, unga mamlakatning ichki tanazzulini, beqaror siyosiy vaziyatni, aholining noroziligini va hokazolarni ochiqdan-ochiq aytib, sodiqlik bilan harakat qilishga tayyorligini bildiradi, shohga xizmat qiladi.

Yana bir eronlik tarixchi Kuzonlu Jamilning bu masala bo'yicha qayd etishicha, Hakimxon Abulfayzxonning xabarlarini yetkazgach, Nodirshohni Qorako'lga taklif qilib, u yerda uchrashuv va muzokaralar o'tkazish rejalashtirilgan edi. Shoh ham Abulfayzxonni o'z qarorgohida qabul qilib, muzokaralar olib borish istagini bildirdi. Bu majlisda Nodirshoh Hakimxonga katta vakolatlar berdi. Eron podshohi Hakimxonga maktub taqdim etib, uni Buxoroga vakil qilib yuboradi. Buxoroga qaytgan elchilar (delegatsiya)ning natijalari haqida Buxoro xoniga xabar beradi. Lekin yozma manbalarda yozilishicha, Hakimbiy otaliq Nodirshoh bilan uchrashib, Buxoroga kelganidan keyin Abulfayzxon bilan uchrashishni istamagan.

Mir Arab madrasasini o'ziga qarorgoh qilib tanladi va shu yerda muqim bo'ldi. So'ng o'z izdoshlarini yig'ib, yig'ilish o'tkazib, ularga jamoat joylarida (bozorlar, masjidlar, mahallalar) bundan buyon odamlar o'zlarining barcha muammolarini hal etish uchun Hakimbiy otalikka murojaat qilishlari haqidagi xabarni yetkazish vazifasini qo'ydi. Bundan xabar topgan buxoroliklar Mir Arab madrasasiga tobora

ko'proq kela boshladilar. Shu tufayli Hakimbiy otaliqning xalq orasida nufuzi orta boshladi. Ammo saroy a'yonlariga bu yoqmadi. Ular Hakimbiyning bu harakatini hukumatga xiyonat, aholiga nisbatan hurmatsizlik, deb baholadilar.

Bunday keskin vaziyatda Abulfayzxon o'z a'yonlarining talabiga ko'ra Arkda majlis o'tkazib, shaharni qizilboshlar hujumi tahdididan himoya qilish masalalarini hal qilishga qaror qiladi. Bu majlisga Hakimbiy otaliq ham taklif qilingan. Biroq, u uchrashuvda qatnashishdan bosh tortdi. Shundan so'ng Abulfayzxon va uning atrofida gilar reja tuzib, unga ko'ra yuzaga kelgan muammolarni muhokama qilish uchun Mir Arab madrasasiga borishga va uchrashgandan so'ng Hakimbiy o'rab olib, qatl etishga qaror qiladilar. Biroq xon va uning atrofida gilar asl niyatidan xabar topgan Hakimbiy qarshilik ko'rsatadi. Xon Hakimbiy otaliqqa qarab yurganida, Mir Arab madrasasidan unga qarata o't ochiladi. Abulfayzxon Arkga qaytishga majbur bo'lib, Nodirshohga taslim bo'ldi.

Abulfayzxon nufuzli amaldorlar orasidan tarafdorlari hamrohligida Nodirshoh bilan yuzma-yuz uchrashuvga borishga qaror qiladi. Xon mulozimlari Namozgoh darvozasidan Nodirshoh huzuriga bordilar. Hakimbiy otaliq bir guruh qurolli kishilar bilan ularning orqasidan ergashdi. Eron tarixchisi Ahmad Panoh Simnoniyning yozishicha, Abulfayzxon Nodirshoh huzuriga "Amir Temur Kuragoniyning to'rt ko'z gusi" va "Marhum Chingizxon oltinlari" kabi sovg'alar bilan kelgan [9]. Uch rahbarning

(Abulfayzxon, Hakimbiy otaliq va Nodirshoh) uchrashuvi Buxoro yaqinida Zaravshon qirg'og'idagi Chahor-Bakr shahrida bo'lib o'tdi. Yig'ilishda Hakimbiy tavozening barcha zohiriy ko'rinishini namoyon etgan, xon ham otalikka odob va rahm-shafqat ko'rsatgan.

Bu uchrashuvning asosiy natijasi Nodirshohning Buxorodagi juma namozi xutbalarida o'z nomini tilga olish va tangalarga zarb qilishni buyurganligidir. Abulfayzxon Eron shohining vassali sifatida qoldi. Lekin, aslida, butun hokimiyat Hakimbiy otalikka o'tdi. Bundan tashqari, Rahimbiy (Hakimbiy otaliqning o'g'li) boshchiligidagi 10 ming buxorolik sarboz (askar) Nodirshoh qo'shiniga xizmat qilish uchun ketgan.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, afshoriylarning Buxoro xonligi hududiga olib borgan harbiy yurishlarining asosiy natijasi quyidagicha bo'ldi: birinchidan, ashtarxoniylar hukmdori Abulfayzxon Nodirshohning vassaliga aylandi; ikkinchidan, Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan yerlar Abulfayzxon tasarrufida qoldirildi, Buxoro xonligining Amudaryoning chap qirg'og'ida joylashgan yerlari (Chordjou, daryoning janubi va shimolidagi yerlar, shuningdek, Balx) Eronga o'tib ketdi; uchinchidan, Nodirshoh Abulfayzxonning qizlaridan biriga uylanib, ashtarxoniylar bilan oilaviy aloqalarni mustahkamladi, Nodirning jiyani Aliquli Mirzo ham Abulfayzxonning boshqa qiziga uylandi; to'rtinchidan, Nodirshohning Buxoroni bosib olishi ashtarxoniylar (Joniyar) hukmronligiga chek qo'ydi.

ADABIYOTLAR

1. Nikzad Kelorazi Mir Nuroddin. Eronning Buxoro va Xiva xonliklari bilan XVII-XVIII asrning birinchi yarmida harbiy-siyosiy va diplomatik munosabatlari. t.f.n diss. Dushanbe, 2015. - 169 b.
2. Muhammad Kosim Marviyning "Nomi-yi Alamara-yi Nodiriy", -T.I-II-III. / N. D. Mikluxo-Maklay. Matnning nashri, so'zboshi va umumiy nashri. O.D.Shcheglova. Indekslar va izohli mundarija. T. II/M. -M., 1965 -B. 586-587
3. Mirzo Mahdixon Astarobodiy. Jahonkushoi Nodiriy. / Said Abdullohning izni bilan Anvar/MM Astarobodiy. - Tehron, 1377y - B. 266-269.
4. Muhammad Kosim Marviyning "Nomi-yi Alamara-yi Nodiriy", -T.I-II-III. / N. D. Mikluxo-Maklay. Matnning nashri, so'zboshi va umumiy nashri. O.D.Shcheglova. Indekslar va izohli mundarija. T. II/M. -M., 1965 -B.587
5. Lukhart, Lorens. Nodirshoh (forscha). Tarj. Rashidi Yosami/L. Lorens. - Tehron: Dunyo kitob.1382/2003
6. Muhammad Kosim Marviyning "Nomi-yi Alamara-yi Nodiriy", -T.I-II-III. / N. D. Mikluxo-Maklay. Matnning nashri, so'zboshi va umumiy nashri. O.D.Shcheglova. Indekslar va izohli mundarija. T. II/M. -M., 1965 -B.588
7. Nikzad Kelorazi Mir Nuroddin. Eronning Buxoro va Xiva xonliklari bilan XVII-XVIII asrning birinchi yarmida harbiy-siyosiy va diplomatik munosabatlari. t.f.n diss. Dushanbe, 2015. - 170 b.
8. Muhammad Vafoyi Karminagi. Tuxfai xani (xon tuhfasi). A. Rudakiy nomidagi til, adabiyot, sharqshunoslik va yozma meros institutining 1426-sonli qo'lyozmasi. AN RT.
9. Ahmad Panoh Simnoniy. Nodirshoh: jasorat va milliy fojia aksi.-Tehron, 1368 yil.